

Ευαγγελή Αρ. Ντάτση

***Διαφωτισμός και εξελικτισμός:
Οι θεωρητικές και ιδεολογικές συντεταγμένες
του Νικόλαου Πολίτη***

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Το 1909, όταν ο Νικόλαος Γ. Πολίτης δημοσιεύει το θεωρητικό
μανιφέστο με το οποίο θεμελιώνει και θεσμοθετεί μια νεόκοπη
επιστήμη, τη Λαογραφία, είναι 57 χρονών· τον χωρίζουν ήδη 37 ολόκληρα
χρόνια από τότε που συμμετέσχε, δεκαεννέα μόλις χρονών, στο Ροδοκανάκειο
«αγώνισμα» του περιοδικού Πανδώρα με την εντυπωσιακή πραγματεία του:
*Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων, γνωστότερη ως Νεοελληνική
μυθολογία.*

Στο κείμενο αυτής της διακήρυξης ο Ν. Πολίτης ορίζει τον φορέα του
λαϊκού πολιτισμού, δηλαδή τον λαό, επί τη βάσει κριτηρίων που διαμόρφωσε
ο ίδιος. Ενδιαφέρει να δούμε τα κριτήρια και τους στόχους των επιλογών του.

Ο δεισιδαίμων τρόπος σκέψης συνιστά για τον Ν. Πολίτη της ωριμότητας
το ειδοποιό γνώρισμα, που διαιρεί το κοινωνικό σώμα στα δύο: σε αυτούς που
σκέφτονται ανορθόλογα, δηλαδή *μαγικά*, με συνέπεια να παράγουν
εσφαλμένη γνώση και σε αυτούς που σκέφτονται ορθά και κριτικά, με επακό-
λουθο την παραγωγή ορθής γνώσης· σε αυτούς που σκέφτονται μαγικά, ο
Πολίτης, εκτός από τα αναλφάβητα κοινωνικά στρώματα, εντάσσει και ένα
κομμάτι από τις τάξεις των *ευπαιδευτών*. Πραγματοποιεί δηλαδή μια κάθετη
τομή στο *κοινωνικό* και *εθνικό* σώμα του Ελληνισμού με κριτήρια γνωσιο-
λογικά και με οδηγό τον ορθό και κριτικό λόγο· θα έλεγα ότι αυτή η διάταξη
μας φέρνει κοντά στην «αναληθή δόξαν των πολλών», όπως αρνητικά αξιολό-
γησαν οι Ελεάτες την προφορική παράδοση της εποχής τους, και αρκετά
μακριά από την αριστοτέλεια θετική αξιολόγηση: *διά γαρ το έχειν το της
εμπειρίας όμμα, ορώσιν ορθώς*. Με τη διαφορά ότι ο «φωτισμένος» Νεοέλ-
ληνας δεν αρκείται στη διαπίστωση, αλλά στρατεύεται στη θεραπεία της
«πεπλανημένης γνώσης».

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι ο Ν. Πολίτης δεν αντιλαμβάνεται τον λαό του λαϊκού πολιτισμού σύμφωνα με τις μεταγενέστερες αντιλήψεις, όπως λ.χ. υπήρξε το *Πνεύμα* και η *Ψυχή* των ρομαντικών, ούτε με κοινωνιολογικά κριτήρια, δηλαδή ως *οργανικό εξάρτημα* της κοινωνίας, που συνήθως νοείται ως ενιαίος συμβολικός ή βιολογικός οργανισμός (Ε. Ντυρκέμ και ανθρωπολογικός λειτουργισμός), αλλά ούτε με κριτήρια οικονομικο-κοινωνικού χαρακτήρα. Κριτήριο για την οριοθέτηση του λαού-φορέα του λαϊκού πολιτισμού είναι ο *κριτικός λόγος*, ο *ορθολογισμός*. Θεωρεί τη δεισιδαιμονία ως εκτεταμένη κοινωνική παθολογία, την οποία οφείλουν να θεραπεύσουν εκείνοι που *γνωρίζουν*, δηλαδή οι πνευματικοί άνθρωποι του τόπου.

Με αυτά τα δεδομένα ο Ν. Πολίτης δεν εννοεί και δεν θέλει τον ρόλο του ακαδημαϊκού δασκάλου και του πνευματικού ανθρώπου ως διανοούμενου, *αποστασιοποιημένο* από τα κοινωνικά δρώμενα, αλλά επιφυλάσσει για τον εαυτό του –και προφανώς ευελπιστεί για τους ομολόγους του– μια διαφορετική αποστολή: εκείνη του *διαφωτιστή*, του επιστήμονα που παρεμβαίνει στην κοινωνική διαδικασία με στόχο την χειραφέτηση των συμπατριωτών του από την παθολογία, μαγική σκέψη. Παράλληλα δηλαδή με την αυτόβουλη εθνική του στρατεύση υπηρετεί δραστήρια και το κοινωνικό γίγνεσθαι προς την κατεύθυνση της διαφώτισης των κοινωνικών υποκειμένων, πάντοτε με εργαλείο τον ορθό και κριτικό λόγο.

Η ευρύτατη ενασχόληση του με *τα ήδη και τα έθιμα* των Νεοελλήνων και η σύγκρισή τους με εκείνα των αρχαίων προγόνων, εκτός από τα εθνικά κίνητρα που επέβαλε η ιστορική συγκυρία, διαπνεόταν και από κίνητρα κοινωνιολογικού χαρακτήρα. Ωστόσο, αυτοί οι δύο αμετακίνητοι στόχοι της πνευματικής του δραστηριότητας υποστηρίζονται από κάτι πολύ ουσιαστικότερο και βαθύτερο: *από τον τρόπο που κατανόησε και συνάρτησε τη νεοελληνική παράδοση με την αρχαία*. Για τον Νικόλαο Πολίτη το στοιχείο που καθορίζει ποιοτικά τη θρησκευτική παράδοση της ελληνικής αρχαιότητας, είναι η *απουσία κάθε είδους δογματισμού και ανάλογης σκέψης*¹ και ο πλούτος των καλλιτεχνικών μορφών και ιδεών του ελληνικού πολιτισμού οφείλεται: *εις το εν τοις κόλποις αυτής [της θρησκείας] αναπτυχθέν ερευνητικόν πνεύμα, όπερ αποκλείον την στασιμότητα προφυλάσσει από της δογματικής κρυσταλλώσεως*¹.

1. Ν. Γ. Πολίτης, *Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της Ελληνικής Μυθολογίας*, Τυπογραφείον του Αιώνος, εν Αθήναις 1882, σ. 5.

Με άλλα λόγια, ο πρωτοπόρος Έλληνας λαογράφος και διανοητής δεν κατανόησε και δεν απέδωσε τον αρχαίο πολιτισμό σε μεταφυσικά ή βιολογικά αίτια (λ.χ. περιούσιος λαός, φυλετική και διανοητική ανωτερότητα κλπ.), αλλά τον συνάρτησε με ένα πολύ συγκεκριμένο τρόπο σκέψης, που διαμόρφωσαν ιστορικά οι Έλληνες, δηλαδή με την *χωρίς περιορισμούς αναζήτηση της γνώσης, που συνεπαγόταν την παράμετρο της μεταβλητότητας*. Πρόκειται για μια θέση, η οποία από το ένα μέρος έβρισκε θεωρητική υποστήριξη στις ιδέες του διαφωτισμού και της θεωρίας του εξελικτισμού, που πήγασε από αυτό το πνευματικό κίνημα, ενώ από το άλλο τον έφερνε σε βαθιά αντιπαράθεση με τη δογματική σκέψη του επίσημου θρησκευματος, δηλαδή με την παγιωμένη στην αιωνιότητα αλήθεια της Χριστιανικής Ορθοδοξίας².

Έτσι με δείκτη τη θρησκευτική συμπεριφορά, ο Ν. Πολίτης διατυπώνει με σαφήνεια τις σκέψεις του για το περιεχόμενο του δογματισμού. Θεωρεί καταρχήν τον εξ αποκαλύψεως λόγο τροχοπέδη στην αναζήτηση της ορθής γνώσης: *Εν ταις θρησκειαίς, ων βάσις ἐστὶν ἡ ἀποκάλυψις καὶ ὧν τὰ ὅρια σαφῶς διαγράφει ἡ δογματικὴ, ἡ πίστις ἀποκλείει ἢ περιορίζει τὴν ἐρευναν*³. Ο λόγος αναφέρεται στις γραφογνώστες θρησκείες (χριστιανισμός, ιουδαϊσμός, ισλαμισμός κλπ.), των οποίων η αλήθεια είναι καταγεγραμμένη σε τερά βιβλία και οιοποτες με τη μέθοδο του προσηλυτισμού διαδόθηκαν έξω από τα εθνικά όριά τους, απέκτησαν δηλαδή *οικουμενικό* χαρακτήρα. Αντίθετα με αυτές τις θρησκείες, οι αρχαίοι Έλληνες καλλιέργησαν μια θρησκεία, η οποία *ουδεμίαν ἔχουσα αὐτὴ ἱερὰν βίβλον, ἀπηλλαγμένη τῶν φραγμῶν τῆς δογματικῆς, οὐ μόνον δὲν ἐκώλυε τὴν ἐλευθέραν ἐνέργειαν τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, ἀλλὰ καὶ ἐπωφελεῖτο ἐκ ταύτης*⁴.

Η «ελευθέρα ενέργεια της ανθρωπίνης διανοίας» συνεπάγεται και ένα ισότιμο διάλογο ανάμεσα σε *προσωποποιημένους*⁵ συντελεστές, που προσέρ-

2. Για τη σχέση του Ν. Πολίτη με την κρατούσα θρησκεία βλ. στο Michael Hertzfeld, *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, σ. 202-203. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο Πολίτης ήταν σαφώς αποστασιοποιημένος από την χριστιανική θρησκεία, γεγονός που αποδίδει αφενός στο ότι *ήταν πιστός στο ιδεώδες του «Ελληνισμού»* και αφετέρου στο ότι, *επηρεασμένος ειδικότερα από τους Γκρίμ και Βάζμουντ, αναγνώριζε τον συγκρητιστικό χαρακτήρα της λατρείας πολλών αγίων, ό.π., σ. 202.*

3. Ν. Γ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 4.

4. Ν. Γ. Πολίτης, *ό.π.* σ. 4.

5. Ο όρος όπως τον αντιλαμβάνεται ο Μ. Μ. Bakhtin στο κείμενο του «Προς μια μεθοδολογία των ανθρωπιστικών επιστημών (μτφ. Μαρία Γνυσίου - Δ. Αγγελάτος) δημοσιευμένο στο Δημήτρης Αγγελάτος, *Η «φωνή» της μνήμης. Δοκίμιο για τα λογοτεχνικά είδη*, Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1997, σ. 246.

χονται σε αυτόν απαλλαγμένοι από πολιτισμικούς εθνοκεντρισμούς και φυσικά έξω από τη λογική της μοναδικής και απόλυτης αλήθειας. Εξάλλου η σύγχρονη επιστημονική έρευνα έχει τονίσει τον σεβασμό που επεδείκνυαν οι αρχαίοι Έλληνες προς τη θρησκευτική και πολιτισμική παράδοση των άλλων λαών.

Ο Ν. Πολίτης, δηλαδή, αναγνωρίζει ότι η *ποιοτική υπεροχή* της ελληνικής παράδοσης δεν έχει να κάνει με την παγιωμένη σε ιερά βιβλία δογματική αλήθεια, αλλά με την εσαεί αναζητούμενη και *μεταβαλλόμενη*, ανάλογα με τα ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα, πραγματικότητα. Αυτές οι σκέψεις του Νικολάου Πολίτη μας θυμίζουν μια ανάλογη αξιολόγηση του *σωκρατικού διαλόγου*⁶, όπως τον συσχέτισε με την λαϊκή κωμική παράδοση ο Ρώσος θεωρητικός και κοινωνικός φιλόσοφος Μιχαήλ Μπαχτίν. Ο Έλληνας λαογράφος συνδέει επίσης την απουσία της καταγραμμένης σε ιερές βίβλους αλήθειας με την, δεσμευτική για την ελεύθερη διακίνηση των ιδεών, παράμετρο της *αίρεσης*: *πάσα απόπειρα προς εξέλεγχιν της θείας βούλησεως λογίζεται ασέβεια και πάσα παρέκκλιση εκ του κειμένου των ιερών βιβλίων, ως αίρεσις χαρακτηριζομένη, ουδεμίαν έχει ροπήν προς μόρφωσιν της θρησκείας*⁷. Πρόκειται για μια διαπίστωση-κλειδί, η οποία στην περίπτωση της αρχαιότητας αφορούσε στο σύνολο του πολιτισμού, προφορικού και γραπτού, ενώ στην περίπτωση της νεώτερης, νεοελληνικής, παράδοσης αφορά μόνο στην προφορική παράδοση, δηλαδή στον λαϊκό πολιτισμό.

Για τον Ν. Πολίτη οι Έλληνες πρόγονοι βίωσαν το θρησκευτικό συναίσθημα με την ευρύτατη έννοια του πολιτισμού, ανοιχτό όχι μόνο στον διάλογο με την ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα, αλλά και με τις θρησκευτικές παραδόσεις των άλλων γειτονικών λαών, χωρίς καμιά διάθεση δογματικής υπεροχής και πολιτισμικού ηγεμονισμού (όπως λ.χ. λειτούργησε ο *προσπλυτισμός* ως συναινετικός ή βίαιος εκπολιτισμός). Και ακριβώς στην απουσία της *δογματικής κρυσταλλώσεως* και στην απουσία της *ιδέας της αιρετικής σκέψης* οφείλεται η ειδοποιός διαφορά του ελληνικού πολιτισμού από οποιονδήποτε άλλον, αφού ως πολιτισμική διαδικασία: *αδιαλείπτως βελτιουμένη συμπληρουμένη, μεταρρυθμιζομένη, διετέλει αεί εν αρμονία προς την διανοητικήν κατάστασιν του έθνους, διότι ούτε εις ύψος ιδεών μετεωρίσθη ποτέ δυσλήπτων τοις πολλοίς, ούτε πάλιν ενέμεινεν εις την ταπεινήν αφετηρίαν αυτής, ότε θα*

♦ _____

6. Μιχαήλ Μπαχτίν, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, μτφ. Αλεξ. Ιωαννίδης, Πόλις, Αθήνα 2000, σ. 154 κ.ε.

7. Ν. Γ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 4.

*υστέρει εν τη ευγενεί προς την πρόοδον σταδιοδρομία τους έθνους*⁸.

Πρόκειται για ένα ειδοποιό γνώρισμα, το οποίο με τη σειρά του, όπως ανέφερα ήδη, χαρακτηρίζει όχι πια τον επίσημο νεοελληνικό πολιτισμό, αλλά την ελληνική λαϊκή παράδοση ως προφορικό σύστημα πολιτισμού. Για τον Νικόλαο Πολίτη η δογματική σκέψη συνιστά ό,τι αρνητικότερο για την πρόοδο και την ευημερία των ανθρώπινων κοινωνιών. Και ο σταθερός προσανατολισμός του προς την ελληνική αρχαιότητα, προτού καταδικαστεί ως μομφή εξελικτικών και α-ιστορικών επιλογών, θα πρέπει να αξιολογηθεί και μέσα από το πρίσμα αυτών των παραμέτρων· η *Λαογραφία της συνέχειας*, όπως συνοπτικά και αρνητικά αποκαλείται η θεωρητική του πρωτοβουλία, δεν στοχεύει μόνο στην απόρριψη των αναπόφευκτων αντιφάσεων και επιστημονικών αδιεξόδων της εξελικτικής θεωρίας, αλλά κυρίως στην καταδίκη των ιδεολογικών επιλογών της.

Έτσι σε μια εποχή που η *επιστημονική γνώση διαγκωνιζόταν με τον αποκαλυπτικό λόγο* των θρησκευτικών δογμάτων, ο Ν. Πολίτης πίστευε ότι οι Νεοέλληνες, για να ενταχθούν στην κοινωνία των «πεπολιτισμένων εθνών», έπρεπε να *αλλάξουν τρόπο σκέψης και να συντονιστούν με την πραγματικότητα, που είχε ήδη χαρακτηριστεί ως νεότερικότητα*.

Με οδηγό το κείμενό του «Ιστορία και εξήγησις των δεισιδαιμονιών»⁹ (1896) μπορούμε να παρακολουθήσουμε καταρχήν τον τρόπο που χειρίζεται τις εξελικτικές αρχές σε τρεις μορφές *παθογενούς* γνώσης. Από αυτές, οι δύο μορφές πεπλανημένης γνώσης, όπως την αποκαλεί, δηλαδή *οι προλήψεις και οι δεισιδαιμονίες*, είναι εξαιρετικά βλαπτικές, ενώ η *πλάνη*, ως γνώση που προκύπτει από «ατελή παρατήρησιν ή πλημμελή κρίσιν», δηλαδή ως γνώση επιστημονικών προδιαγραφών, είναι *θεμιτή μορφή εσφαλμένης γνώσης*.

Γι' αυτό και η ενθάρρυνση προς την αναζήτηση της επιστημονικής γνώσης κατέχει στη σκέψη και στη ζωή του φωτισμένου λαογράφου αναμφισβήτητη προτεραιότητα. «*Η ζήτησις της αλήθειας δι' αυτήν ταύτην*» συνιστά τον κύριο σκοπό του «*καθοσιούμενου εις την επιστήμην*», δηλώνει στους πρωτοετείς φοιτητές στην «Προσλαλιά»¹⁰, που τους απηύθυνε ως πρύτανης το ακαδη-

8. Ν. Γ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 5.

9. Πρόκειται για *απόσπασμα στενογραφηθέντων μαθημάτων εις κυρίας εν τω Φιλολογικώ Συλλόγῳ «Παρνασσῷ»*, που δημοσιεύτηκε στο *Αττικόν Ημερολόγιον του Ασωπείου*, έτ. ΚΕ' (1896), σ. 157-177, με τίτλο: «Ιστορία και εξήγησις των δεισιδαιμονιών».

10. «Προσλαλιά του πρυτάνεως Ν. Γ. Πολίτου προς τους εγγραφέντας φοιτητάς κατά την ημέραν της παραδόσεως εις αυτούς των Εισιτηρίων» στη *Νέα Εστία*, τεύχ. 643(1954), σ. 514.

μαϊκό έτος 1906-1907. Το αίτημα λοιπόν της αντικειμενικής, ορθής γνώσης σφραγίζει την επιστημονική του δραστηριότητα εξαρχής. Σήμερα ελάχιστα συγκινεί η προσπάθεια του νεαρού συγγραφέα της *Νεοελληνικής μυθολογίας* του 1871 να καταδείξει πόσο ενιαία υπήρξε η αντίληψη των Ελλήνων, αρχαίων και νεότερων, για τη ζωή και τον θάνατο, για τον Χάρο και τον Κάτω Κόσμο. Ωστόσο, ο αναγνώστης δεν μένει καθόλου αδιάφορος, όταν διαβάζει σε εκείνο το τόσο πρώιμο και τόσο ώριμο κείμενο επισημάνσεις του, όπως λχ.: *Ο θάνατος θεωρείται συνήθως παρά του λαού ως στέρσεις των αγαθών της ζωής και ουχί ως απόλαυσις καλλιτέρου μέλλοντος, όπως ο χριστιανισμός διδάσκει*¹¹.

Όπως επίσης δεν μένουμε αδιάφοροι, όταν εκείνος τονίζει την *αντιφατικότητα* της λαϊκής κοσμοαντίληψης, επισημαίνοντας: *Ούτω δε απετελέσθη σύνολον, ασαφές εν πολλοίς και αντιφατικόν*¹². Και, παρεμπιπτόντως, επισημάνσεις του, όπως: *Εν δε τοις παραμυθίοις συχνότατα απαντώνσι κάθοδοι εις τον Κάτω Κόσμον δι' οπής, εν η υπάρχει κλίμαξ εις τον Κάτω Κόσμον απολήγουσα*¹³, καθώς και η εμπειρική, αλλά *ιδεασμένη* παρατήρηση: *Σημειωτέον ότι ο Κάτω Κόσμος των παραμυθίων ουδεν έχει κοινόν μετά του Κάτω Κόσμου των παραδόσεων και των δημοτικών ασμάτων*¹⁴, δηλαδή η συσχέτιση των μαγικών παραμυθιών με τις αρχετυπικές παραστάσεις του Θανάτου και του Κάτω Κόσμου μαρτυρεί την οξύτητα του κριτικού μυαλού του. Εμείς δεν έχουμε παρά να ανακαλύψουμε «τον γουν αληθείας», που προ-κατέθεσε η επιστημονική του οξυδέρκεια αποδεχόμενοι τη ρήση του: *Άφευκτον ούσα παρακολούθημα της ερεύνης η πλάνη δεν δύναται ένεκα τούτου να θεωρηθεί επιβλαβής*.

Ιδιαίτερο, ωστόσο, ενδιαφέρον παρουσιάζει η επεξεργασία και η αξιολόγηση των άλλων δύο μορφών εσφαλμένης γνώσης: *των προλήψεων και των δεισιδαιμονιών*. Θεωρητικά η πορεία των συλλογισμών του ακολουθεί στις βασικές γραμμές της τον ορισμό του *πολιτισμικού επιβιώματος*, όπως περίπου

11. Ν. Γ. Πολίτης, *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων (Νεοελληνική μυθολογία)* Μέρος Β', εν Αθήναις 1874, σ. 245.

12. Ν. Γ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 302. Το δομικό γνώρισμα της αντιφατικότητας της λαϊκής κοσμοαντίληψης τεκμηρίωσε θεωρητικά ο Αντόνιο Γκράμσι στις γνωστές πέντε σελίδες του κειμένου του: «Παρατηρήσεις για τη Λαογραφία» οι οποίες είναι δημοσιευμένες στο Αντόνιο Γκράμσι, *Λογοτεχνία και εθνική ζωή* (μέρος πρώτο), μτφ. Χ. Μαστραντώνης, Στοχαστής, Αθήνα 1981, σ. 323 κ.ε.

13. Ν. Γ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 352.

14. Ν. Γ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 352.

τον περιγράφει ο εισηγητής της εξελικτικής θεωρίας, Άγγλος ανθρωπολόγος Ed. Burnett Tylor¹⁵. Σύμφωνα λοιπόν με τη θεωρία της επιβιώσεως ο Ν. Πολίτης διατάσσει στον άξονα του χρόνου τις αντιλήψεις ανάλογα με την κοινωνική λειτουργία της κάθε μιας, σε μια προοδευτική, εξελικτική και λογική αλληλουχία. Αν δηλαδή μια ιδέα για ένα χρονικό διάστημα είναι αποδεκτή ως αληθινή από τους περισσότερους ανθρώπους, τότε αυτή η ιδέα ή η συμπεριφορά είναι κοινωνικός θεσμός, θρησκευτική δοξασία ή πλάνη, αλλά *όχι πρόληψη*: πρόληψη θα γίνει, όταν πάψει να γίνεται αντιληπτή ως ορθή και ενώ λίγοι θα εξακολουθούν να πιστεύουν στην αλήθεια της, οι περισσότεροι θα εξακολουθούν να την τιμούν, μολονότι είναι βέβαιοι ότι έχει χάσει την ορθότητά της.

Ορίζοντας έτσι τον κόσμο των προλήψεων και δίνοντας το εύρος των εφαρμογών του (οι προλήψεις είναι *πολυειδείς* και καλύπτουν σχεδόν όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής: *θρησκευτικά, ηθικά, κοινωνικά, και πολιτικά* *ακόμη*), ο Ν. Πολίτης αναδεικνύει δύο τομείς προληπτικής κατά τη γνώμη του σκέψης, που μας προβληματίζουν. Μας προβληματίζουν, αν όντως πρόκειται για *αθώες προλήψεις* των απλών ανθρώπων, που πράγματι *δεν ξέρουν* ή για *συνειδητές συμπεριφορές του επίσημου πολιτισμού*, τις οποίες εκείνος χαρακτηρίζει ως *προλήψεις, για να τις αντιμετωπίσει αποτελεσματικότερα*.

Θα αναφερθώ σε δύο παραδείγματα: το πρώτο θρησκευτικού και το δεύτερο κοινωνικο-πολιτικού χαρακτήρα. Η ελευθεροφροσύνη του Ν. Πολίτη διακρίνεται σαφώς στην προσεκτική διατύπωση της παρακάτω πρότασης, που ηχεί τόσο επίκαιρη και στις μέρες μας: *Οπόσαι καταστροφραί πρόσχημα είχαν την εξασφάλισιν της σωτηρίας του ανθρώπου διά της επιβολής του αληθούς δήθεν τύπου πίστεως εις τον Θεόν*¹⁶. Όμως εκτός από αυτή τη γενική διαπίστωση που αναφέρεται στο παρελθόν, το κοινωνικό παρόν, μέσα στο οποίο ζει και ο ίδιος, κατατρύχεται από τις μισαλλόδοξες προλήψεις.

Και ως *οργανικός διανοούμενος*, που αισθάνεται ότι είναι, δεν έχει παρά

15. Σημειωτέον ότι ο Νικόλαος Πολίτης βρισκόταν και σε προσωπική ανταπόκριση με τον Άγγλο ανθρωπολόγο. Βλ. Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, Εταιρεία Σπουδών, Αθήνα 1978, σ. 109 και Michael Herzfeld, *όπ.*, σ. 180, ενώ παραμένει ανοιχτό στην έρευνα το πλούσιο (όπως κατέδειξε το παρόν συνέδριο) κεφάλαιο των ανταποκρίσεων του Έλληνα λαογράφου με την επιστημονική επικαιρότητα της εποχής του. Βλ. και την ανακοίνωση της Βασ. Χρυσανθοπούλου, στα παρόντα Πρακτικά, том. Β', σ. 1029-1043.

16. Νικόλαος Γ. Πολίτης, «Ιστορία και εξήγησις των δεισιδαιμονιών», στο *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τόμ. Α', εν Αθήναις 1920, σ. 33.

να παρέμβει δραστικά και διαφωτιστικά. Σήμερα, επισημαίνει, μικρόν είναι το εκ των θρησκευτικών προλήψεων κακόν, εν δε μόνον περιεσώθη επίφοβον λείψανον της μεσαιωνικής βαρβαρότητας, μία θρησκευτική πρόληψις, της οποίας τα ολέθρια αποτελέσματα ησθάνθημεν και εν Ελλάδι εσχάτως. Εννοώ την δοξασίαν, καθ' ην οι Ιουδαίοι μεταλαμβάνουσιν αίματος χριστιανού παιδός κατά το Πάσχα. Είναι αυτή βδελυρόν όπλον δυσφημίας αλλοθρήσκων, αλλ' όπλον παλαιότατον και εσκωριασμένον¹⁷.

Στη συνέχεια, κάνοντας μια ιστορική αναδρομή, διαπιστώνει ότι πρόκειται για κατασκευασμένη κατηγορία, που αντιμετώπισαν οι πρώτοι χριστιανοί εκ μέρους των Ιουδαίων, για να τη χρησιμοποιήσουν, ωστόσο, αργότερα και οι ίδιοι ως ίδιον όπλον ου μόνον κατά των κατηγορών, αλλά και κατ' άλλων αλλοδόξων· επανέλαβον δε κατά πολλών αιρετικών, προ πάντων των Μανιχαίων, την κατηγορίαν, ήτις ήτο και μία των κυριωτάτων δικαιολογιών του θηριώδους θρησκευτικού πολέμου κατά των αιρετικών Αλβιγηνών¹⁸.

Ο Ν. Πολίτης εδώ αποκαλύπτει τον ιστορικό χαρακτήρα της ιδεολογικής προετοιμασίας των πληθυσμών, προκειμένου να συναινέσουν σε επιθετικές ενέργειες εναντίον των κατά περίστασις -εκ μέρους του κυρίαρχου πολιτικού και πολιτισμικού θεσμού-, κατασκευασμένων ιδεολογικών αντιπάλων και εχθρών. Ερμηνεύοντας ιστορικά το σύμπτωμα του χειραγωγούμενου άνωθεν αντισημιτισμού, ευελπιστεί ότι παρεμβαίνει διορθωτικά στις κοινωνικές διαδικασίες. Τίθεται όμως το ερώτημα, αν αυτό που χαρακτηρίζει ως θρησκευτική πρόληψη είναι όντως λαϊκή πρόληψη ή συνειδητή πολιτική εκ μέρους ενός κυρίαρχου θεσμού, όπως η Εκκλησία. Δεν έχουμε παρά να θυμηθούμε το λαϊκό κήρυγμα στα τέλη του 18ου αιώνα. Διαβάζω από τις Διδαχές του Κοσμά του Αιτωλού: Και εξοδιάζουν [οι Εβραίοι] πενήντα-εκατό πονγγιά να εύρουν κανένα χριστιανόπουλο, να το σφάξουν και να πάρουν το αίμα του και μετ' εκείνο κοινωνούν, ή: Τήραξε εις το πρόσωπον έναν Εβραίον, όταν γελά να ιδείς, τα δόντια του ασπρίζουνε, το πρόσωπόν του είναι ωσάν πανί αφωρεσμένο, διατί έχει την κατάραν από τον Θεόν και δεν γελά η καρδιά του, έχει τον Διάβολον μέσα του, οπού δεν τον αφήνει. Κοίταξε και έναν χριστιανόν εις το πρόσωπον, ας είναι και αμαρτωλός, λάμπει το πρόσωπόν του, χύνει η χάρις του παναγίου Πνεύματος, διατί ο Θεός δεν τον αφήνει από το χέρι του¹⁹.

17. Νικόλαος Γ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 33.

18. Νικόλαος Γ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 33

19. Ιωάννης Β. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού διδαχές*, εκδ. Τήνος, Αθήνα 1979, σ. 242-243.

Οι μισαλλόδοξες εκφράσεις του κηρύγματος του ιερομόναχου έρχονται σε πλήρη αντίθεση με το πνεύμα ανοχής και κατανόησης της ετεροδοξίας, που πρόσβευε ο Νικόλαος Πολίτης. Η πρόοδος του κοινωνικού συνόλου, μέσα σε ένα πνεύμα αποδοχής και σεβασμού του διαφορετικού, θα ήταν ανέφικτη, αν δεν ξεκαθάριζε ο ορίζοντας των Νεοελλήνων από τις προλήψεις, έστω και υποβεβλημένες άνωθεν.

Έρχομαι στο άλλο παράδειγμα από τον χώρο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Αι μεγάλοι και ολέθριοι κοινωνικοί προλήψεις, αι διαιρούσαι την κοινωνίαν εις τάξεις, αντίθετα έχουσας συμφέροντα και άνισα δικαιώματα, εξεσαρώθησαν κατά το πλείστον εκ των ευρωπαϊκών λαών κατά την μεγάλην κοινωνικήν μεταβολήν περί το τέλος του παρελθόντος αιώνα και ανίσχυροι διατηρούνται σήμερον μεταξύ των εχόντων άμεσον συμφέρον εις την διατήρησίν των²⁰.

Τι εννοεί εδώ, όταν καταγγέλλει τις ολέθριες κοινωνικές προλήψεις, που διαιρούσαν την κοινωνία σε τάξεις αντίθετα έχουσας συμφέροντα; Την άνωθεν και Θεία Προνοία διάκριση των κοινωνικών σχηματισμών: σε εκείνους που εργάζονται, σε εκείνους που προσεύχονται και σε εκείνους που πολεμούν; Ποια ήταν η μεγάλη κοινωνική μεταβολή του τέλους του 18ου αιώνα, που σάρωσε αυτές τις προλήψεις; Η Γαλλική Επανάσταση και τα άλλα εθνικά κινήματα των ευρωπαϊκών λαών και οι αρχές του Διαφωτισμού για κοινωνική ισότητα, για ελευθερία, για αλληλεγγύη; Στο ίδιο κείμενο αντιλαμβάνεται ως πρόληψη ακόμη και το άρθρο του Συντάγματος, με το οποίο κατοχυρωνόταν «το ανεύθυνο του ανωτάτου άρχοντος», ενώ μέμφεται ως ανεδαφικό τον ισχυρισμό της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ότι πράγματι οι βουλευτές διερμνεύουν τη βούληση των χιλιάδων εκλογέων τους.

Και φυσικά θέτει και το ερώτημα: τι εκτρέφει τις προλήψεις; Για να απαντήσει ο ίδιος: η αμάθεια, η στρεβλή αγωγή, αι έξεις και το μη αυτεξούσιον του λογισμού. Στόχος και αποστολή λοιπόν του επιστήμονα δεν είναι μόνο να επισημάνει την παθογένεια, αλλά και να την θεραπεύσει με την ορθή γνώση, Διότι αύται είναι εμπόδια, φραγμοί παρεμβαλλόμενοι εις την οδόν της προόδου και ολίγιστοι έχουσι το ψυχικόν σθένος να άρωσι τα εμπόδια, να διαρρήξωσι τους τοιούτους φραγμούς²¹. Με την ίδια λογική αντιμετωπίζει και τις

20. Νικόλαος Γ. Πολίτης, «Ιστορία και εξήγησις των δεισιδαιμονιών» στο *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, ό.π., σ. 34.

21. Νικόλαος Γ. Πολίτης, «Ιστορία και εξήγησις των δεισιδαιμονιών», ό.π., σ. 32.

δεισιδαιμονίες. Η εκτεταμένη παθογένεια της δεισιδαίμονος σκέψης υπήρξε για τον Νικόλαο Πολίτη ένα ελκυστικό πεδίο επιστημονικής έρευνας και κοινωνικής παρέμβασης.

Αντιμετωπίζοντας τις δεισιδαιμονικές πρακτικές ως απολιθώματα παλαιότερων θρησκευτικών δοξασιών, αλλά και παλαιών εθίμων, τις θεωρεί ως το πλέον αρνητικό γνώρισμα της ελληνικής κοινωνίας, γιατί αιτιολογούν και δικαιολογούν τον αποκλεισμό του ελληνικού λαού από τα «πεπολιτισμένα έθνη». Άρα η οριστική εκρίζωσή τους με τον ορθό λόγο αποκτά στη συνείδησή του σχεδόν εθνικό χαρακτήρα, ενώ ο απόηχος των λόγων του Ed. Tylor είναι εμφανής: *Η μελέτη των αρχών της επιβίωσης*, γράφει ο Άγγλος ανθρωπολόγος, *έχει πράγματι μια σπουδαία πρακτική αξία, από τη στιγμή που εκείνο που χαρακτηρίζουμε δεισιδαιμονία το συλλάβουμε ως επιβίωμα και αφήσουμε έτσι ακάλυπτα τα νότα της στο κτύπημα του θανάσιμου εχθρού της, που δεν είναι άλλος από την ορθολογική ερμηνεία*²².

Έτσι, όταν ο ίδιος προσπαθεί να οικοδομήσει την κριτική σκέψη των δικών του παιδιών, δεν διστάζει να μεταπλάσει μια βιωματική (ή επινοημένη;) εμπειρία των νεανικών του χρόνων σε αφηγηματική γνώση· χρησιμοποιώντας, ωστόσο, τον δοκιμασμένο από τη λαϊκή παράδοση τρόπο συγκροτήσης και μετάδοσης της γνώσης, δηλαδή τη μυθοποίηση, δεν μένει στην εντύπωση της μαγικής εικόνας, όπως θα έκανε η λαϊκή αφήγηση, αλλά με την ορθή σκέψη προχωρεί και αποκαλύπτει την εικόνα της πραγματικότητας.

Παραθέτω λοιπόν αυτή την αφήγηση²³:

Εκεί έλεγε, όπου περπατούσα τη νύχτα, βλέπω ξαφνικά στο σκοτάδι, στην αστροφεγγιά, να μου φράζει το δρόμο ένας θεόρατος αράπης, που κρατούσε στο ανασπκωμένο χέρι του ένα χοντρό ραβδί, έτοιμος να το καταφέρει στο κεφάλι μου, αν έκανα πως προχωρούσα. Στην αρχή αγριεύτηκα. Μα έπειτα, συνεφέροντας από το πρώτο ξάφνιασμα, είπα με το νου μου: πώς θα ξεφύτρωνε εδώ αράπης; Τα μάτια μου θα με γελούν. Σίγουρα με γελούν τα

22. Ed.-Bur.-Tylor, *Primitive Culture: Researches into Development of Mythology, Philosophy, Religion, Languages, Art and Custom*, London 1871, σ. 22.

23. Όπως την καταγράφει ο γιός του Γιώργος Πολίτης στο κείμενο του: «Σκιαγραφία του πατέρα». Βλ. Γιώργος Πολίτης, «Σκιαγραφία του πατέρα», *Νέα Εστία* 55(1954), σ. 506. Χαρακτηριστική είναι η ερμηνεία, που δίνει στο περιστατικό ο Γ. Πολίτης: *Αξίζει όμως να το αναφέρω εδώ, γιατί δείχνει φανερά, μου φαίνεται, πως μέσα στο παιδί αναδεδυόταν κιόλας ο κατοπινός άνδρας, ό.π.* Σημειωτέον ότι το ίδιο θέμα το επεξεργάζεται και θεωρητικά στο κείμενό του «Ιστορία και εξήγησις των δεισιδαιμονιών», ό.π., σ. 38.

μάτια μου. Δίνοντας έτσι κουράγιο στον εαυτό μου προχώρησα ίσια καταπάνω του. Ο αράπης δεν κουνήθηκε καθόλου. Και σα ζύγωσα ξεθαρρεμένος πιο κοντά, είδα πως ο αράπης ήταν στ' αλήθεια ένα καυλισμένο δέντρο. Το περιστατικό έχει να κάνει με τα ξυπνητά οράματα, με τα οποία ασχολείται στο ίδιο κείμενο, επίσης διεξοδικά.

Εμείς, πίσω από το καυλισμένο δέντρο των νεανικών χρόνων, πίσω από τον ορθό λόγο και την πίστη στην ομοιογένεια της ανθρώπινης φύσης, πίσω από την ιδέα της αλλαγής και της συναφούς προόδου και μακριά από κάθε έννοια δογματικής και αποκαλυπτικής σκέψης, δεν είναι δύσκολο να διακρίνουμε την αξιακή παρακαταθήκη του Διαφωτισμού. Οι ιδέες και οι αξίες αυτής της παρακαταθήκης, διαμεσολαβημένες από την εξελικτική θεωρία, συγκρότησαν την ενοποιημένη κριτικά κοσμοθεωρία του, φυσικά και με το αναπόφευκτο τίμημα των εσωτερικών αντιφάσεων, που χαρακτήριζαν και την ίδια την παρακαταθήκη του Διαφωτισμού.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

SUMMARY

E. Datsi

Enlightenment and Evolutionism: Nikolaos Politis' Theoretical and Ideological Basic Principles

This paper throws light on the «deep structure» of Enlightenment ideas informing the work of Politis. Politis, a pioneering folklore scholar and intellectual, constructs a notion of *laós* ('folk', 'people') based on critical reason. A formidable scholar of the mores, traditions and religious practices of modern Greeks as they relate to those of antiquity, Politis notes the absence of dogmatic beliefs in ancient Greek tradition. His notion of the "free energy of the human spirit", presupposing the unhindered quest for knowledge without fear of condemnation for heresy, constitutes yet another, literally enlightening dimension to his scholarly and intellectual personality. Positive change, focused on overcoming the magical and superstitious mode of thought, encapsulates his social commitment. Politis was a socially engaged intellectual, committed to the cause of open and inclusive education that went beyond the dogmatic constraints of Christian Orthodoxy. His position on antisemitism indicates most clearly the openness of his thought vis-à-vis herodoxy and diversity. His respect for, and acceptance of, the other restored the universality of the ideas of the Enlightenment. In this cause, he did not hesitate to denounce as superstitious claims both the "irresponsibility of the supreme authority (i.e., the king)" and of "representative democracy". The range of his scholarly and intellectual activity extended to the full spectrum required of a true intellectual, namely, both to collect and classify material for his research and to reflect upon it as a scholar, as a social being, and as a political theorist.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ